

The Fall of the Khwarazmshahs Dynasty from the Point of View of the Historians of the Ilkhanid Era

Mohammad Ghorbanian^{*}, Abdul Rafi Rahimi^{}**

Nasrollah Pourmohammadi Amlashi^{*}, Amir Hossein Hatami^{****}**

Abstract

Analysis of the causes of the decline and fall of previous governments has always been the focus of historians of every era. Examining the views of these historians in this context can reflect the perception of the ruling system in that period in relation to the previous government. The historiography of the Ilkhanid period is an outstanding example for the analysis of this issue due to the emergence of the greatest Persian - language historians in this era. With this description, this article, using a descriptive-analytic provided with a descriptive-analytical method and based on the method of collecting library information, method to answer the main question that the historians of the Ilkhanid era have investigated the causes of the fall of the Khwarazmshahs with what approach and attitude? The findings of this research, which is based on the content analysis of historical historiography texts such as: Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazlullah Hamdani, Hamdullah Mostofi, Wasaf Shirazi and Shahabuddin Nesavi, show that the historians of the Ilkhanid have not considered of the Khwarazm Shahs solely as a result of the invasion of the Mongols and general elements such as divine providence and human factors, internal and border causes were considered

^{*} Phd student of Iranian history after Islam, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN, mohammadgorbanian88@gmail.com

^{**} Associate Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN (Corresponding Author), aghabeigom@yahoo.com

^{***} Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN, poor_amlashi@yahoo.com

^{****} Associate Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN, hatami@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 27/11/2023, Date of acceptance: 02/06/2024

effective in the fall of the Khwarizm Shahid government, although each of these historians focused on more cases.

Keywords: Historiography, The Fall of the Khwarazmshahs, Historians of the Ilkhanid Era.

Introduction

With the invasion of the Mongols to Iran and the Islamic world and the overthrow of the Khwarazmshahs in 616 AH and the extinction of the Ismailis in 654 AH and finally the end of the Abbasid rule in 656 AH, one of the biggest and most important events in the Islamic world and Iran took place. Naturally, these events have been described and elaborated by the historians of the Ilkhanid era. The ferocity of the Mongol attack and the inability of the Khwarazmshahs to respond to it and their early fall made historians more or less implicitly investigate the grounds, causes and reasons for the rapid fall of the Khwarazmshahs.

Background of the research: Regarding the historiography of the Ilkhanid era and considering the extent of historical developments, many researches have been done, which can be mentioned: the article "Reflection of Providential Thought in the Historiography of the Ilkhanid Era" (with emphasis on the history of Jahangasha and Date and description): Mehboobe Sharfi (2012); He pointed out that the author's emphasis in this article is more on the providential thought of historians during the Ilkhanate period, and also the article "The thought of divine providence in Islamic historiography (case study, history of Jahangasha Jovini)", Ismail Hassanzadeh (1380) also deals with the role of divine providence in historiography. Refers. In these two articles, the focus of the discussion is based on the thought of providence and destiny, but in the present research, both the main views of the thought of providence and realism, as well as the issue of the fall of the government from the perspective of historians, are discussed. Other works in this field include: Doctoral thesis "The course of historiography in Persian language in Iran from the beginning to the end of the Nasrid era" by Ali Salari Shadi (1383); And the book "Religion and Government in the Mongol Period", volume one, Shirin Bayani (1400), which provides a systematic historiography of the course of political developments of the entry and attacks of the Mongols in Iran and the fall of the Khwarezm Shahs using the main sources of this period. All the above researches and researches are valuable works and can be cited in this field and historiography, but regarding the issue of the fall of the Khwarizmshah dynasty and its factors, from the point of view of historians, no comprehensive and independent research has been conducted, which is one of the strengths of this research.

Methodology

In this research, on the source of this main question, with what approach and attitude did the historians of the Ilkhanid era investigate the causes of the fall of the Khwarazmshahs, from the point of view (historiography and historiography) of prominent historians of this period such as Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazlullah Hamdani, Hamdullah Mostofi, Wasaf Shirazi and Shahabuddin Nesavi will be discussed in this context. Although it should be noted, Nesavi is one of the historians of the Khwarazmshahi era, but due to being ahead of the historians of the Ilkhanid era and in terms of comparing the views and influencing the historians after him; First, the views of this historian of the Khwarazmshahi period will be discussed. Also, in examining the historical sources of this period, paying attention to the historian's time and his social position is of particular importance and actually plays a fundamental role in the historian's historiography. With this description, this article, using a descriptive-analytic provided with a descriptive-analytical method and based on the method of collecting library information, method to answer the main question that the historians of the Ilkhanid era have investigated the causes of the fall of the Khwarazmshahs with what approach and attitude?

Discussion

The main focus of this research is the fall of the Khwarazmshah dynasty from the perspective of the historians of the Ilkhanid era, the approach and historiography of historians such as Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazl Elham Hamdani, Hamdalah Mostofi, and Wasaf are reviewed and compared with the feminist perspective of the historians of the Khwarazmshahi era. It has been done because it preceded the historians of the Ilkhanid era in the subject under discussion. The process of the discussion in the article is as follows: first, the historian is described from different aspects, and things such as his social position, knowledge, distance and proximity to the court are examined And then his historiography on the issue of the fall of the Khwarezm Shahs government has been paid attention to in three levels: external factors, internal factors and the role of divine destiny and providence and the historian's rationalistic point of view. A comparison is provided. At the same time, the reason for the historian's approach to the issue of the causes of the fall of the Khwarezm Shah dynasty is also emphasized.

Conclusion

The views of the historians of the Ilkhanid period regarding the decline and fall of the Khwarezm Shah dynasty were criticized on three general levels: internal and external factors, and the role of destiny and divine providence. The critical, realist and rationalist historians of the Ilkhanid era refer to the issue of destiny and divine providence, such as Wasaf and Mustafi, can originate from the historian's religious beliefs and the social conditions of the time. On the other hand, historians such as Khwaja Fazlullah, who emphasize divine destiny and providence, cite many reasons and human factors for the fall of the Khwarazm Shahs due to highlighting the role and political power of the Mongols.

Among the internal factors, historians point to the lack of military and defense measures, the lack of unity and unity of Iranians, the role of agents and rulers, religious policies, disputes between courtiers and power struggles, the lack of attention of the Khwarazmshahs to different social classes, and external factors to regional politics and development. The request of the Mongols and the Khwarazmshahs, Genghis Khan's decision to attack Iran, the military might and power of the Mongols, defense and military policies, the foreign relations of the Khwarazmshahs with the Caliph and the Mongols have been mentioned. In addition to political and military factors and the role of kings and courts, historians have also studied the role of people and social and economic factors.

Bibliography

The Holy Quran.

Aigle, D. (2008), "Iran under Mongol Domination the Effectiveness and Failings of a Dual Administrative System", *Orient et Méditerranée*, EPHE, Paris Sorbonne, Presses de l'Institut français du Proche-Orient, 65-78.

Ashpolder, Bertold (2016), *History of the Mongols in Iran*, translated by: Mahmoud Mir Aftab, 11th edition, Tehran: Scientific and Cultural.

Boyle, J. A. (2012), *Cambridge History of Iran (from the arrival of the Seljuqs to the collapse of the Ilkhanate: Cambridge University research)*, translated by Hasan Anousheh, Tehran: Amirkabir.

Bahar, Mohammad Taqi (1356), *stylistics*, Tehran: Bina.

Bayani, Shirin (1400), *Religion and Government in Iran during the Mughal Era*, first volume, fifth edition, Tehran: Academic Publishing Center.

Joyni, Alauddin Attamalek (1387), *History of Jahangasha Joyni*, edited by Ahmad Khatami, vol. 1-2-3, Tehran: Alam.

151 Abstract

- Hassanzadeh, Ismail (1380), "The Thought of Divine Providence in Islamic Historiography", Islamic History Magazine, no. 5, Qom.
- Hamdani, Rashid al-Din Fazl Laleh (1373), *Jame al-Tawarikh*, edited by: Mohammad Roshan and Mostafa Mousavi, Tehran: Alborz Publishing.
- Honorable, Mahbubeh (2012), *Life, Times, and Historiography of Vasaf Shirazi*, Tehran, Islamic History Research Institute.
- Honorable, Mahbubeh (2013), "The article Reflection of the thought of divine providence in the historiography of the Ilkhanid era (with an emphasis on the world-wide Netrich and detailed history)", fourth year, number two, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran.
- Iqbal Ashtiani, Abbas (1376), *Mughal History*, Tehran: Negah Publications.
- Lane, George (1390), *Iran at the beginning of Ilkhanate era (Iranian Renaissance)*, translated by Seyyed Abolfazl Razavi, Tehran: Amir Kabir.
- Mostofi, Hamdallah (1387), *Selected History*, by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amir Kabir.
- Mostofi, Hamdallah (1380), *Zafarnameh, introduction, correction and explanation by Mehdi Modaini*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Melville, C. (2003), *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Historiography iv. Mongol period', XII/4, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 348–356.
- Morgan, D. (2007), *The Mongols*, 2nd edition, Oxford: Blackwell publishing.
- Nasvi, Nooruddin Mohammad Zaydari (1365), *Sireh Jalaluddin or Tarikh Jalali*, translated by Mohammad Ali Naseh, Saadi Publishing, Tehran.
- Nasvi Nooruddin Mohammad Zaydari (1370), *Naftha al-Masdur*, with the efforts of Amir Hossein Yazdgerdi, Farhang Press, Tehran.
- Petroshevsky and others (2014), *The social and economic system of Ilkhans*, translated by: Yaqub Azhand, Tehran: Gostareh.
- Safa, Zabih Allah (1353), *The treasure of words: great Persian writers and selected works of them*, vol. 4, Tehran, University of Tehran.
- Wassaf al-Hadara, Abdullah bin Fazlullah (1338), *Parsing Al-Masar and Tazjiyyah Al-Masar (Wasaf History)*, by Haji Mohammad Mahdi Esfahani, Tehran: Rushdieh.

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان عصر ایلخانی

محمد قربانیان*

عبدالرفیع رحیمی**، نصراله پورمحمدی املشی***، امیرحسین حاتمی****

چکیده

تحلیل علل زوال و سقوط حکومت‌های پیشین همواره موردتوجه مورخان هر دوره بوده است. بررسی دیدگاه این مورخان در این زمینه خود می‌تواند بازتاب‌دهنده تلقی نظام حاکم در آن دوره نسبت به حکومت پیشین باشد. تاریخ‌نگاری دوره ایلخانی باتوجه به ظهور بزرگ‌ترین مورخان فارسی‌نویس در این زمان نمونه برجسته‌ای برای تحلیل این موضوع است. باین‌وصف، این مقاله، که با روشی توصیفی-تحلیلی و بر مبنای شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای فراهم آمده، درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که مورخان عصر ایلخانی علل سقوط خوارزمشاهیان را با چه رویکرد و نگرشی موردبررسی قرار داده‌اند؟ یافته‌های این پژوهش، که براساس تحلیل محتوای متون تاریخ‌نگاری مورخان چون عطاملک جوینی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، حمدالله مستوفی، وصاف شیرازی، و شهاب‌الدین نسوی انجام گرفته است، نشان می‌دهد مورخان عصر ایلخانی سقوط خوارزمشاهیان را صرفاً در نتیجه حمله مغولان تلقی نکرده و عناصر کلی و عامی چون تقدیر و مشیت الهی، عوامل انسانی، و علل داخلی و مرزی را در سقوط حکومت خوارزمشاهیان مؤثر شمرده‌اند، هرچند هرکدام از این مورخان بر مواردی بیش‌تر پای فشرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری، سقوط خوارزمشاهیان، مورخان عصر ایلخانی.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
Mohammadgorbanian88@gmail.com

** دانشیار، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)، aghabeigom@yahoo.com

*** استاد، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، poor_amlashi@yahoo.com

**** دانشیار، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، hatami@hum.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

۱. مقدمه

با حمله مغولان به ایران و جهان اسلام و برانداختن خوارزمشاهیان در سال ۶۱۶ ق، انقراض اسماعیلیان در ۶۵۴ ق، و در نهایت پایان دادن به حکومت عباسیان در ۶۵۶ ق یکی از بزرگ‌ترین وقایع مهم جهان اسلام و ایران به وقوع پیوست. به صورت طبیعی، این وقایع توسط مورخان عصر ایلخانی مورد شرح و بسط قرار گرفته است. سهمگینی حمله مغول و ناتوانی خوارزمشاهیان در پاسخ به آن و سقوط زودهنگام باعث شد تا مورخان کم‌وبیش به صورت ضمنی به بررسی زمینه‌ها، علل، و چرایی سقوط سریع خوارزمشاهیان بپردازند.

در این تحقیق، بر مبنای این پرسش اصلی، که مورخان عصر ایلخانی علل سقوط خوارزمشاهیان را با چه رویکرد و نگرشی مورد بررسی قرار داده‌اند، به دیدگاه (تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری) مورخان برجسته این دوره هم‌چون عطاملک جوینی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، حمدالله مستوفی، و صاف شیرازی، و شهاب‌الدین نسوی در این زمینه پرداخته خواهد شد. هرچند باید متذکر شد نسوی از مورخان عصر خوارزمشاهی است، اما از جهت مقدم بودن بر مورخان عصر ایلخانی و از باب مقایسه دیدگاه‌ها و تأثیر بر مورخان پس از خود، ابتدا به دیدگاه‌های این مورخ عصر خوارزمشاهی پرداخته خواهد شد. هم‌چنین، در بررسی منابع تاریخی این دوره، توجه به زمان مورخ و موقعیت اجتماعی وی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و در واقع، در تاریخ‌نگری مورخ نقش اساسی دارد.

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص تاریخ‌نگاری عصر ایلخانان و باتوجه به وسعت تحولات تاریخی، تحقیقات زیادی به انجام رسیده است که می‌توان به مقاله «بازتاب اندیشه مشیت‌گرایی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی (با تأکید بر تاریخ جهانگشا و تاریخ و صاف)» نوشته محبوبه شرفی (۱۳۹۲) اشاره کرد که تأکید نویسنده در این مقاله بیش‌تر بر اندیشه مشیت‌گرایی مورخان در دوره ایلخانی است و هم‌چنین می‌توان به مقاله «اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری اسلامی (مطالعه موردی: تاریخ جهانگشای جوینی)» اسماعیل حسن‌زاده (۱۳۸۰) اشاره کرد که به نقش مشیت الهی در تاریخ‌نگاری اشاره دارد. در این دو مقاله، محور بحث براساس اندیشه مشیت‌گرایی و تقدیر است، ولی در تحقیق حاضر هر دو دیدگاه عمده اندیشه مشیت‌گرایی و واقع‌گرایی و هم‌چنین موضوع سقوط حکومت از دیدگاه مورخان به بحث گذاشته شده است. از آثار دیگر در این زمینه می‌توان به رساله دکتری سیر تاریخ‌نگاری به زبان فارسی در ایران از آغاز تا پایان عصر

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۵۵

ناصری علی سالاری شادی (۱۳۸۳) و کتاب دین و دولت در دوره مغول، جلد اول، شیرین بیانی (۱۴۰۰) اشاره کرد که تاریخ‌نگاری منظمی از سیر تحولات سیاسی ورود و حملات مغولان به ایران و سقوط خوارزمشاهیان با استفاده از منابع اصلی این دوره ارائه می‌دهد. تمامی تحقیقات و پژوهش‌های فوق‌آثاری ارزش‌مند و قابل‌استناد در این حوزه و تاریخ‌نگاری هستند، ولی درباره موضوع سقوط حکومت خوارزمشاهیان و عوامل آن از نگاه مورخان تحقیق جامع و مستقلی انجام نگرفته است که از نقاط قوت این پژوهش است.

۳. یافته‌های تحقیق

۱.۳ شهاب‌الدین نسوی

شهاب‌الدین نورالدین زیدری نسوی از نزدیکان و هم‌راهان سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه و منشی وی بود. نسوی در میافارقین در درگاه ملک مظفر ایوبی مقیم شد و در حدود ۶۳۲ تا ۶۳۹ ق در آن‌جا به نگارش کتاب *نقته المصدور* و بخش‌هایی از کتاب *سیرت جلال‌الدین* مشغول گردید. وی نگاهی انتقادی به وقایع دارد و عوامل انسانی را از مهم‌ترین علل سقوط خوارزمشاهیان می‌داند. باوجود این که یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ مغولان *الکامل* ابن‌اثیر است و این کتاب ویران‌گری‌های مغولان را مستقیماً منعکس می‌کند، تاریخ نسوی این تصویر را بسیار ماهرانه تکمیل می‌کند؛ به‌خصوص درباره ناحیه جنوب شرقی قلمروی مغولان. در این اثر، اخباری دیده می‌شود که ابن‌اثیر از آن بی‌اطلاع بوده است. گرچه این کتاب بیش‌تر ناظر بر احوال جلال‌الدین، آخرین خوارزمشاه، است که مردی قهرمان معرفی می‌شود، اما از نظر سیاسی دارای دیدی محدود بود (اشپولر ۱۳۹۶: ۱۷).

نسوی از مورخان دوره خوارزمشاهی است و پرداختن به تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نویسی این مورخ عصر خوارزمشاهی به‌سبب تقدم او و مقایسه دیدگاه‌هایش با مورخان دوره ایلخانی پیرامون موضوع موردبحث یعنی علل سقوط خوارزمشاهیان است.

۱.۱.۳ عوامل داخلی

۱.۱.۱.۳ اختلافات درباریان و جنگ قدرت

نسوی جنگ قدرت در دربار و اختلافات درباریان و ظلم‌و‌ستم‌های وزیر جهت حفظ قدرت و جلب رضایت سلطان را یکی از عوامل زوال خوارزمشاهیان می‌داند (نسوی ۱۳۶۵: ۲۵۰). از

نظر وی، تمرکزگرایی سلطان و مداخلات او در کار وزیر از مشکلات دربار بود. سلطان نسبت به وزیر سوءظن داشت و به‌طور مستقیم با سران دیوان‌های مختلف جهت انجام امورات در ارتباط بود و این اقدام سلطان باعث ایجاد نارضایتی و ناسازگاری در دیوان می‌شد (نسوی ۱۳۷۰: ۱۳). هم‌چنین، با اصرار و دخالت‌های ترکان‌خاتون، مادر سلطان‌محمد، بود که محمد بن صالح به وزارت برگزیده شد و بعد از عزل نیز در دربار اختصاصی ترکان‌خاتون مشغول کار شد (نسوی ۱۳۶۵: ۴۲-۴۷). مورد دیگر اختلاف سلطان با ترکان‌خاتون قتل شیخ بغدادی بود که در آن ماجرا خوارزمشاه پشتیبانی و حمایت بسیاری از سپاهیان خود را از دست داد، چراکه ستون اصلی سپاه خوارزمشاه ترکان قنقلی بودند که به‌دلیل خویشاندوی با مادر سلطان، بیش‌تر از ترکان‌خاتون متابعت و فرمان‌برداری داشتند. این اختلافات بعد از سلطان‌محمد خوارزمشاه نیز ادامه داشت، به‌طوری‌که ترکان‌خاتون اسارت به‌دست چنگیزخان را به اتحاد با سلطان جلال‌الدین ترجیح می‌داد (همان: ۵۹).

۲.۱.۱.۳ سیاست‌های دفاعی و نظامی

نسوی بی‌تدبیری نظامی خوارزمشاه در نحوهٔ مقابله با مغولان را از عوامل سقوط خوارزمشاهیان می‌داند.

شاهنشاه در چارهٔ این کار دشوار و دفع این بلای ناگوار نخست چنان اندیشید که گرداگرد شهر بزرگ سمرقند، که دور آن چنان‌که گفته‌اند دوازده فرسنگ هست، دیواری برپا کند و آن‌جا را به مردان کارزار براکند تا بین وی و ترکان حایلی دافع و آنان را از هجوم به سایر اقالیم مملکت مانع باشد. عاملان و باج‌ستانان از جانب وی در همهٔ شهرها پراکنده گشتند و به‌فرمودهٔ وی برای عمارت دیوار سمرقند خراج سال ۶۱۵ را به‌تمامی در کم‌ترین مدت به سلف بستند. لکن، هجوم تاتار شاهنشاه را از انجام این مقصود بازداشت و چیزی از آن اموال به مصرف منظور نرسید. و فرمود در این سال به سومین بار خراج گیرند. و لشکری بسیار فراهم و به‌سوی خوارزمشاه روانه شدند، ولی در این موقع خبر عبور خوارزمشاه از جیحون رسید و اگر خوارزمشاه درنگ می‌کرد با پیوستن لشکر می‌توانست اقدامات خوبی انجام دهد (همان: ۴۰).

نسوی در ادامه چنین روایت می‌کند که:

شاهنشاه هیچ شهر ماوراءالنهر را از عسگری جرار تهی نهاد و خود این کار خطا بود. چون اگر با لشکر خویش، پیش از آن‌که سپاه را متفرق نماید، با سپاه تاتار مقابله می‌کرد، می‌توانست آنان را از میان بردارد (همان).

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۵۷

هم‌چنین، چنگیزخان قبل از حمله به خراسان فرمان‌دهان لشکر را روانه دیه‌ها و روستاهای اطراف خراسان می‌کند و پس از این تصرفات، وارد خراسان شدند و در حمله به نیشابور نیز مغولان به همین شیوه عمل کردند (همان: ۶۵، ۸۱). هم‌چنین، محاصره طولانی مدت قلاع خوارزمشاهی توسط مغولان یکی از شیوه‌های دیگر جهت شکست خوارزمیان بود و در زمانی که ترکان‌خاتون در سال ۶۱۷ ق به قلعه ایلال در مازندران پناه برد، مغولان حدود چهار ماه قلعه را محاصره کردند که باعث کمبود آب و شکسته شدن محاصره و تسلیم آن‌ها شد (همان: ۵۹). جدای از این، مغولان از ابزار و امکانات مختلف در تسخیر شهرها استفاده می‌کردند و با به‌کارگیری منجنیق مقاومت مردم خوارزم بعد از شش ماه در سال ۶۱۶ ق در هم شکسته شد (همان: ۱۲۴). این امکانات و اقدامات باعث برتری مغولان می‌گردید.

۳.۱.۳ عدم توجه خوارزمشاهیان به طبقات مختلف اجتماعی

سلطان محمد خوارزمشاه در برخورد با علما و روحانیان و خانواده‌های پرنفوذ تدابیر لازم را نداشت و به‌جای بهره‌گیری از نیرو و توان طبقات مذکور، سیاست تبعید و قتل را در پیش گرفت که ضربات سهمگینی به ساختار اجتماعی جامعه وارد کرد و درواقع، این امر از عوامل استقبال جامعه از مغولان بود. سلطان محمد خوارزمشاه بعد از فتح بخارا خاندان روحانی و پرنفوذ برهان را، که به «صدر جهان» معروف بودند، به‌بهانه این‌که مردم را علیه حکومت خوارزمشاهی تحریک می‌کنند به خوارزم تبعید کرد. سلطان همین سیاست را بعد از فتح سمرقند نیز به‌کار برد و روحانیان و علمای بزرگ شهر را به نساء تبعید کرد. با این کار، پایگاه اجتماعی و مذهبی آنان در شهر از بین رفت. پایگاهی که می‌توانست در زمان حمله مغول برای خوارزمشاهیان مؤثر باشد. اما سلطان محمد تدبیر و دوراندیشی لازم را در این خصوص نداشت (همان: ۳۶-۵۷).

۲.۱.۳ عوامل خارجی

۱.۲.۱.۳ روابط خارجی خوارزمشاهیان با خلیفه و مغولان

سلطان محمد خوارزمشاه بعد از شکست دادن اتابک سعد و اتابک اوزبک، که متحدان خلیفه عباسی بودند، از خلیفه درخواست کرد که همانند سلجوقیان نام وی را در خطبه بیاورد و امتیازات آن‌ها را به‌دست بیاورد، ولی با مخالفت خلیفه با درخواست‌های سلطان در پاییز سال ۶۱۴ ق به سمت بغداد لشکرکشی کرد، ولی لشکر وی در عراق عجم به‌دلیل طوفان و برف

شدید پس از تلفات سنگین عقب‌نشینی کردند. در همین زمان، سلطان محمد با شنیدن خبر حمله مغولان به مناطق شرقی ایران راهی خراسان شد و این عدم هماهنگی با خلیفه و عدم بهره‌گیری از یک سیاست خارجی کارآمد و درگیر شدن در جنگ‌های متعدد و ازدست‌رفتن نیرو و امکانات جنگی نیز از عوامل سقوط خوارزمشاهیان بود (نسوی ۱۳۶۵: ۳۲).

۲.۲.۱.۳ قضیه اترار

نسوی عدم اجابت درخواست چنگیزخان مبنی بر تحویل دادن ابراهیم ینال به مغولان را از عوامل حمله چنگیزخان می‌داند.

و شاهنشاه چنین می‌پنداشت که اگر در پاسخ چنگیز زبان لطف گشاید، طمع چنگیز در ملک وی زیادت آید؛ از این روی، با همه خوف و هراس از اجابت مسئول چنگیز امتناع کرد و به قتل فرستادگان وی فرمود ... و چنگیز خون‌آشام به قصد کفر و انتقام شمشیر قتل‌عام برانگیخت و به جای هر تن از آن کشتگان، شیرازه حیات مردم کشوری بگسیخت (نسوی ۱۳۷۰: ۳۹).

درواقع، واقعه اترار حملات مغولان را به نوعی برای چنگیزخان توجیه کرد و به چنگیز این مجال را داد که نه به عنوان متجاوز، بلکه به عنوان تلافی‌کننده شروع به حملات گسترده به سرزمین‌های تحت حاکمیت خوارزمشاهیان کند. هم‌چنین، واقعه اترار بیان‌گر سطح پایین آگاهی خوارزمشاهیان از توانایی‌ها و تحولات اقتصادی و نظامی همسایگان و دیگر حکومت‌ها و نحوه تعاملات و مناسبات سیاسی در عرصه بین‌المللی دارد.

نسوی بیش‌تر از هر مورخی به ریشه‌های انسانی سقوط خوارزمشاهیان می‌پردازد و درواقع، تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری وی حاصل مشاهدات عینی و براساس تجربیات میدانی اوست. نسوی البته درصدد توجیه شکست‌های خوارزمشاهیان نیست و با بیان ریشه‌های شکست، سعی در آن دارد که با رفع مشکلات و کاستی‌های موجود، می‌شد از چنین فاجعه‌ای پیش‌گیری و مقابله کرد. از طرف دیگر، مورخان قبلی به نوعی در ساختار حکومت مغولان و ایلخانان دارای سمت اداری بودند و با وجود نگاه انتقادی به ماجرا، نقش تقدیر و مشیت الهی را نیز انکار نمی‌کنند و حداقل کم‌وبیش اشاراتی به آن دارند. این درحالی است که نسوی صرفاً به عوامل انسانی تأکید دارد. او درحقیقت واهمه‌ای برای ازدست‌دادن مقام و منصب و نداشتن جایگاه سیاسی در حکومت ایلخانان نداشت.

براساس آنچه در ادامه خواهد آمد، گزارش‌های مورخان هم‌چون وصاف بر آن‌چه اتفاق افتاده و واقعیت‌های عصر حاضر تأکید دارند نه بر آن‌چه می‌بایستی و یا می‌توانست اتفاق

بیفتند. در حالی که نسوی بر این نکته تأکید می‌کند که با انجام اقداماتی در عرصه سیاست‌های داخلی و خارجی از سوی خوارزمشاهیان و اتخاذ تدابیر و زیرساخت‌های لازم، خوارزمشاهیان می‌توانستند از سقوط حکومت پیش‌گیری و در مقابل مغولان مقاومت کنند. اکثر مورخان عصر ایلخانی با وجود دیدگاه انتقادی بیش‌تر به مسئله تقدیر و مشیت الهی تکیه داشته‌اند که از این منظر با نسوی متمایز هستند که عدم حضور نسوی در دربار ایلخانان در این رویکرد بی‌تأثیر نیست. هم‌چنین، رویکرد و دیدگاه نسوی مورخان بعد از خود را از رویکردی صرفاً تقدیرگرایانه باز می‌دارد و مورخان متأخر را به‌نوعی مجاب به بررسی عوامل علی و معلولی و انسان‌گرایانه سقوط خوارزمشاهیان می‌کند. در این میان، نسوی اشتراکاتی نیز با مورخان عصر ایلخانی دارد که نگاهی انتقادی به حملات مغولان و عملکرد خوارزمشاهیان دارند و شکست ایرانیان و فجایع بعدی را نوعی ضربه به هویت ایرانی-اسلامی می‌دانند.

۲.۳ عظاملک جوینی

عظاملک جوینی از رجال و مورخان اوایل دوره حکومت ایلخانان در جوین متولد شد (۶۲۲-۶۸۱ ق). عظاملک در سال ۶۵۴ ق توسط امیر ارغون به هلاکوخان معرفی شد و بعدها به اتفاق برادرش، صاحب‌دیوان، سبب رونق دولت اباقاخان شدند (بیات ۱۳۸۳: ۱۴۹). خاندان جوینی در منازعات دو عنصر مغولی و ایرانی در دوره احمد تکودار (۶۸۰-۶۸۳ ق) و مسلمان‌شدن ایلخانان در کنار عناصر ایرانی و پشتیبان آن‌ها بودند. اما با پیروزی اشراف مغول و به‌قدرت‌رسیدن ارغون (۶۸۳-۶۹۰ ق) کار بر آن‌ها سخت شد (اقبال ۱۳۷۶: ۲۲۴). هم‌چنین، کفایت جوینی در حکمرانی مورد تصدیق حکام هم‌زمان و حتی رقیبان وی نیز قرار گرفته است. در خصوص تاریخ‌نگاری جوینی، باید به این نکته توجه کرد که تاریخ‌نگری وی متأثر از شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه و خود وی بود و صرفاً نمی‌توان تاریخ‌نویسی او را بازتاب اندیشه‌های دیکته‌شده از دربار ایلخانی و یک پروژه دولتی دانست (لین ۱۳۹۰: ۲۶۵).

تاریخ جهانگشا تاریخ سیاسی محض نیست و مشتمل بر سه جلد، کتابی درباره تاریخ مغول و خوارزمشاهیان و اسماعیلیان تا ۶۵۵، به فارسی و حدود ۶۵۰ ق یا ۶۵۱ ق تا ۶۵۸ ق نگاشته شده است. جوینی هنگام اقامت در مغولستان در ۶۵۰-۶۵۱ ق به تاریخ سرّی مغولان دست‌رسی داشته و ظاهراً مغولان مسلط به حوادث تاریخی و مورد وثوق جوینی آن را برای وی ترجمه کرده بوده‌اند. جوینی در نوشتن تاریخ جهانگشا از این اثر بهره فراوان برده است (بویل ۱۳۹۲: ۵۱۱-۵۱۲). نثر تاریخ جهانگشا آمیخته با آیات و احادیث و امثال و آرایه‌های

لفظی و معنوی و اشعار عربی و فارسی متناسب با موضوع است (بهار ۱۳۵۶: ج ۳، ۵۲-۵۳، ۵۸؛ صفا ۱۳۵۳: ج ۴، ۴۹-۵۰).

باتوجه به موضوع پژوهش، دیدگاه جوینی درخصوص سقوط حکومت خوارزمشاهیان در سه وجه و سطح کلی الف) نقش تقدیر و مشیت الهی، ب) عوامل خارجی، و ج) عوامل داخلی تقسیم‌بندی می‌گردد:

۱.۲.۳ نقش تقدیر و مشیت الهی

اندیشه قضاوقدری پاسخی به دشواری‌ها و بی‌عدالتی‌های زندگی است و می‌کوشد تا این ناکامی‌ها را توجیه و تفسیر کند. از این رو، ترویج اندیشه قضاوقدری خود از تبعات آن است. به این دلیل، مورخان به‌سان اغلب مردم جامعه معتقد به چنین بینشی گشته‌اند و خواسته یا نخواسته همان را در نوشته‌های خود بازتاب داده‌اند، زیرا توجیه و تفسیر سهلی است که ظهور و سقوط را در نتیجه قضاوقدر الهی جست‌وجو می‌کند. جوینی آشکارا فایده‌دنیایی مطالعه تاریخ را واقع‌بینی درقبال روی داده‌های تاریخی و شناسایی تقدیر تاریخی می‌داند. فایده اخروی نیز به‌نحوی دیگر در شناخت قضاوقدر و تجلی اراده ماورایی در زمین خاکی است، به‌گونه‌ای که با مطالعه تاریخ شک و بدبینی از بصیرت او رفع گردد و روی داده‌ها و تقدیر را شناسایی کند (حسن‌زاده ۱۳۸۰: ۱۱).

۱.۱.۲.۳ توجه به آیات قرآن

جوینی با اشاره به آیه ۱۹۵ سوره مبارکه بقره، که خداوند می‌فرماید «و لا تلقوا بأيديكم الى التهلكه: و خود را با دست‌های خود به‌هلاکت می‌فکنید»، وضعیت اقوام و حکومت‌های مغلوب و موردتهاجم مغولان را تحلیل می‌کند: «فرمان ربانی را امام مقتدی سازند و چون یاسا و آیین مغول آن است که هرکس ایل و مطیع ایشان شد، از سطوت و معرت به ایشان ایمن و فارغ گشت و متعرض ادیان و ملل نیز نه‌اند و چه جای تعرض است» (همان: ج ۱، ۱۸۹، ۱۹۰). جوینی با کمک‌گرفتن از قرآن کریم و یاسا و ارجاع به این منابع مهم در میان مسلمانان و مغولان سعی در توجیه این روی‌داد دارد و ایلی‌شدن حکومت‌ها را دستور قرآن و یاسای چنگیزی تفسیر می‌کند. او با اشاره به آیه ۶ سوره مبارکه انعام در این خصوص (همان: ۲۴۲) سعی در توجیه دینی حملات و غارت‌های مغول دارد و برای مردم غارت‌شده حقی برای دفاع از خود قائل نیست. جوینی تقدیر را تغییرناپذیر می‌داند و می‌گوید «قلم بر آن‌چه مقدر است

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۶۱

خشک گردید» (همان: ۲۴۴). او درصدد بود تا بلایایی را که در زمان خود بر مردم و سرزمین‌های تحت سلطه مغولان درآمد عقلانی جلوه دهد و آن‌ها را به‌عنوان جلوه‌ای از هدف خداوند تبیین کند (Melville 2003: 352).

هم‌چنین، به آیه «نقل هوالقادر علی ان یبعث علیکم من فوقکم الایه: بگو او توانست که از بالای سرتان عذابی بر شما انگیزد» (انعام: ۶۵) اشاره می‌کند و با استناد بدان حملات مغولان را نوعی عذاب دنیایی بر خوارزمشاهیان می‌داند که عقلاً واجب است. جوینی درحقیقت معتقد است که خداوند همه کارها را برای قیامت واگذار نمی‌کند و اگر ترس و عذاب این‌جهانی وجود نمی‌داشت، نظام امور و مصالح بندگان مختل می‌گردید: «و از روی عقل چنین اقتضا می‌کند و واجب می‌شود» (جوینی ۱۳۸۷: ج ۱، ۱۹۲). بنابر روایت جوینی، چنگیزخان بعد از غلبه بر بخارا طی یک سخن‌رانی خود را عذاب خدا بر مردم بخارا می‌داند:

ای قوم، بدانید که شما گناه‌های بزرگ کرده‌اید و این گناه‌های بزرگ بزرگان شما کرده‌اند. از من بپرسید که این سخن به چه دلیل می‌گویم. سبب آن‌که من عذاب خدا هستم. اگر شما گناه‌های بزرگ نکردنی، خدای چون من عذاب را به سر شما نفرستادی! (همان: ۲۸۱، ۲۸۲).

در همین باره، باید اشاره کرد که جمله معروف کتاب *تاریخ جهانگشای جوینی* با عبارت «آمدند، کُندند و سوختند و کشتند و بردند و رفتند» درخصوص حضور مغولان در شهر بخارا نمی‌تواند دلیلی بر طرف‌داری و حمایت جوینی از مردم بخارا درمقابل حملات مغولان باشد، بلکه می‌توان آن را با علاقه مغولان به ثبت و ضبط تحولات و حملات خود و بزرگ‌نمایی اقدامات نظامی و با غلو آمار کشته‌شدگان در مناطق مختلف مرتبط دانست و این‌که مغولان در نظر داشتند با ایجاد رعب و وحشت موفقیت زیادی در به‌دست‌آوردن شهرها داشته باشند (همان: ۲۸۴).

۲.۱.۲.۳ بهره‌گیری جوینی از دیدگاه متکلمان

چنگیز در فرمان‌هایی که برای دعوت به تسلیم و بندگی به این‌سوی و آن‌سوی می‌فرستاد هیچ‌گاه برعکس ستم‌گران، که مردم را به کثرت ملک و سپاه و سلاح خود بیم می‌دانند، مردم را نمی‌ترسانید و وعید خود را نسبت به آن‌ها تشدید نمی‌کرد، بلکه نهایت ترساندن آن‌ها این بود که اگر مطیع و فرمان‌بردار نشوید، ما نمی‌دانیم چه اتفاقی خواهد افتاد! خدای قدیم داند. اگر در این سخن دقتی شود، معلوم می‌شود که سخن اهل توکل است (همان: ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۷۵).

و جویینی مقتولین بخارا، سمرقند، و قطوان را شهید می‌نامد (همان: ۲۷۱).

۳.۱.۲.۳ استناد به احادیث

صاحب تاریخ جهانگشا ظهور مغولان و سقوط خوارزمشاهیان را به‌عنوان یک معجزه الهی می‌داند:

اما آنچه عقل و نقل بدان می‌توان رسید و از وهم و فهم نه‌دور است، در دو قسم محصور است؛ اول ظهور معجزه نبوت است و دوم کلام؛ و معجزه از این قوی‌تر تواند بود که بعد شش صد و اند سال، تحقق حدیث زویت لی الارض فاریت مشاررقها و مغاربها و سیلغ ملک امتی ما زوی لی منها (المناقب، ج ۱، ۱۱۲).

درواقع، جویینی با استناد به این حدیث «ان الله لیوید هذا الدین بقوم لا خلاق لهم: خداوند این دین را به‌مدد گروهی تأیید می‌کند که بی‌بهره‌اند» (بخار، ج ۹۷، ۴۸)، عالم‌گیری حکومت اسلام را به‌دست مغولان می‌داند (جویینی ۱۳۸۷: ج ۱، ۱۸۶، ۱۹۰).

۲.۲.۳ علل خارجی

۱.۲.۲.۳ سیاست منطقه‌ای و توسعه اراضی مغولان و خوارزمشاهیان

مغولان ابتدا با توسعه اراضی و دستیابی به گوشه‌ای از راه‌های بازرگانی بین‌المللی خود را در محور تجارت منطقه‌ای شرق دور و شرق میانه وارد کردند و این آغاز ماجرا بود (بیانی ۱۴۰۰: ج ۱، ۶۲). توقف توسعه‌طلبی‌های مغولان در مواجهه با حکومت قراختاییان بود و این حکومت به‌عنوان سدی در برابر مغولان عمل می‌کرد. اما نفوذ حکومت خوارزمشاهی در سرزمین قراختاییان بر خورد مغولان و سلطان خوارزمشاهی را تسریع کرد (همان: ۶۷). به‌قول جویینی، سلطان با قراختاییان به جهاد جنگید. جویینی این موضوع را به‌عنوان یکی از دلایل اصلی سقوط خوارزمشاهیان می‌داند:

در همان روزهای جشن و سرور با جمعی به دیدن سید مرتضی بن سید صدرالدین، که از روحانیون بود، رفتند او را دیدم ... فرمود که ای غافلان و رای این ترکان قومی‌اند در انتقام و اقتحام لجوج و در کثرت عدد فزون. یاجوج و ماجوج و قوم ختای در مابین به‌حقیقت سد ذی‌القرنین بودند و نه همانا که چون آن سد مبدل شود، در بیضه این ملک سکونی باشد (همان: ج ۲، ۷۹-۸۰).

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۶۳

۲.۲.۲.۳ تصمیم چنگیزخان جهت حمله به قلمروی خوارزمشاه

بعد از قضیه اترار، چنگیزخان بنابه یک سنت مغولی انتقام گرفتن، که به اصطلاح «اوش» نامیده می‌شد، و برای این که تصمیم درستی گرفته باشد، تنها بر بالای کوهی رفت و سه شبانه‌روز به «تانگری» تضرع‌وزاری کرد و پس از سه روز، سبک‌بار از فیض استجابت دعا و کسب نیروی معنوی از خداوند شروع به تدارک مقدمات حمله کرد (همان: ج ۱، ۶۲). در این خصوص، دو نکته قابل تأمل است: اول این که، چنگیزخان ابتدا توانایی لازم و کافی را جهت مقابله و حمله به خوارزمشاهیان را در خود نمی‌دید و به همین دلیل با توسل به تانگری و دریافت قدرت و قوت قلب از معبود خود مبادرت به حمله می‌کند و شاید بتوان این امر را در قالب فره ایزدی تلقی کرد، و دوم این که، می‌توان حمله مغول را در قالب تقدیر و مشیت الهی تفسیر کرد که نوعی فرمان و قضای الهی بوده است.

۳.۲.۲.۳ شخصیت چنگیز از دیدگاه جوینی

جوینی دیدگاه خود نسبت به مغولان را از عنوان کتاب شروع می‌کند و از چنگیز در کتاب خود به عنوان جهانگشا یاد می‌کند و او را مدح و ثنا می‌گوید (همان: ۲۱۳). هم‌چنین، در تاریخ جهانگشا، چنگیزخان را هم‌ردیف و حتی بالاتر از اسکندر مقدونی می‌شمارد:

چون خدای بزرگ چنگیزخان را با عقل و هوشمندی بر امثال او برتری داده و ممتاز گردانیده بود و به بیداری و تسلط بر دیگر پادشاهان سرافراز کرده بود، صرفاً به کمک استعداد و ضمیر باطنی خویش عمل می‌کرد و هرآنچه که لازمه کشورگشایی بود و به شکست دشمنان و عزت دوستان برمی‌گشت، همه ساخته و فراهم آمده فکر و اندیشه خود او بود، به نحوی که اگر اسکندر مقدونی، که آن همه بر استخراج ظلمات و حل مشکلات حریص بود، در روزگار وی (چنگیزخان) می‌زیست، بی‌تردید از چاره‌اندیشی و هوشیاری او بهره می‌گرفت و به این نتیجه می‌رسید که هیچ طلسمی بهتر از تسلیم در برابر چنگیزخان نیست (همان: ۱۹۹، ۲۱۳).

۳.۲.۳ عوامل داخلی

۱.۳.۲.۳ مشکلات دربار و فساد خوارزمیان

در این زمینه، جوینی با اشاره به آیات ۶ و ۷ سوره علق، که خداوند می‌فرماید: «کلا ان الانسان لیطغی ان راه استغنی: به درستی که انسان چون خود را بی‌نیاز بیند سرکشی کند» (علق: ۶، ۷)، می‌نویسد:

تنبیه و تحریک هر قومی را فراخور طغیان و نسبت کفران، تأدیبی تقدیم می‌رفته است و اعتبار اولوالبصار را به‌حسب گناه و ارتکاب آن، بلایی یا مواخدت می‌رفته، چنان‌که در عهد نوح (ع) طوفان آب عام شد و در عهد ثمود، عذاب اهل عاد را؛ و هم‌چنین، هر امتی را انواع عذاب‌ها از مسخ و استیلای موزیات و قحط و غیر آن‌که در قصص ذکر آن مثبت است و چون نوبت دولت خاتم رسالت (ص) در رسید؛ از حضرت عزت و جلالت استدعا کرد تا صنوف عذاب‌ها و بلیات، که هر امتی را سبب معصیت می‌فرستاده است، از ذمت امت او مرفوع شده است و این تشریف‌امت او را طراز فضایل دیگر شده، مگر عذاب سیف که به‌عرض قبول و هدف اجابت نرسیده است (جوینی ۱۳۸۷: ج ۱، ۱۹۱).

هم‌چنین، جوینی دودستگی و اختلافات درباری را نیز از عوامل ضعف خوارزمشاهیان می‌داند و ظلم و ستمی که اطرافیان ترکان‌خاتون، مادر سلطان، انجام می‌دادند باعث نارضایتی مردم از سلطان محمد می‌شد (همان: ج ۲، ۱۹۸).

۲.۳.۲.۳ عدم اتخاذ تدابیر نظامی و دفاعی مناسب

جوینی شیوه‌های نبرد مغولان و استفاده از روش‌های مختلف جنگی را در سقوط خوارزمیان مهم می‌داند. او می‌نویسد در سال ۶۱۶ ق، در زمان حمله به سمرقند، مغولان با استفاده از منجنیق و پرتاب سنگ به داخل شهر مانع حضور دشمن در میدان جنگ شدند و دیوارهای مستحکم قلعه ویران و در ادامه طی نبردی به شکست خوارزمیان انجامید. این در صورتی است که جوینی از قدرت و توانایی نظامی سمرقند می‌گوید و این‌که مغولان با مشاهده شرایط ابتدا راهی بخارا و فتح آن‌جا شدند و او سمرقند را این‌گونه توصیف می‌کند که حتی اسفندیار روبین‌تن نیز توانایی جنگ با سمرقند را نداشت و از آن‌ها به‌عنوان رستم زمان نام می‌برد، ولی در نهایت به‌دلیل عدم اتخاذ تدابیر نظامی لازم به شکست مقابل مغولان انجامید که حضور خود چنگیزخان در این نبرد و مدیریت و راه‌بری جنگ و اتخاذ شیوه‌های تهاجم باتوجه‌به شرایط موجود در این تصرف سمرقند توسط مغولان بی‌تأثیر نبود (همان: ج ۱، ۲۹۲-۲۹۶). هم‌چنین، عدم ایجاد یک لشکر متمرکز و قوی در مقابل مغولان و پراکندگی سپاه و فرمان‌دهانی که پیش‌نهاد ایجاد خندق در کنار جیحون را داده بودند تا از حرکت مغولان ممانعت به‌عمل آورند که مورد قبول سلطان محمد خوارزمشاه قرار نگرفت (همان: ۱۴۵)، در واقع طبق تأکید اصلی نسوی بر این‌گونه موارد بود که خوارزمشاهیان می‌توانستند با به‌کارگیری تدابیر تاکتیکی لازم و یک استراتژی نظامی منسجم و متحد از سقوط حکومت خوارزمشاهیان، که از توان و قدرت نظامی بالایی برخوردار بودند، جلوگیری کنند و تهاجم سراسری و گسترده مغولان را متوقف کنند.

۳.۳.۲.۳ خیانت کارگزاران حکومتی

هم‌چنین، جوینی پناهنده‌شدن بدرالدین عمید، یکی از کارگزاران خوارزمشاه، به چنگیزخان را، که به‌دلیل انتقام‌گرفتن از سلطان بود، به‌عنوان یکی از عوامل زوال خوارزمشاهیان می‌داند. بدرالدین اطلاعات بسیاری از تشکیلات نظامی - سیاسی خوارزمشاهیان در اختیار چنگیزخان گذاشت (همان: ج ۲، ۱۰۲). جوینی عامل دیگر در این زمینه را اطلاع سلطان از قدرت و توان نظامی مغولان می‌داند. سلطان‌محمد در برخورد با سپاهیان مغولی به‌فرمان‌دهی جوجی در دشت قبیچاق به قدرت آنان پی برد (همان: ۵۲). و سلطان این‌که

مقاومت با لشکر مغول به‌دست این قوم ممکن نیست و کس فرستاد تا حرم‌های او از خوارزم بر راه مازندران روان شود و هر روز تشویش و بشویدگی و توزع ضمیر و دل‌تنگی زیادت می‌شد و با هرکس از ارکان حضرت مشاورت می‌کرد که درمان این درد به چه نوع میسر گردد (همان: ۱۴۴).

جوینی عوامل انسانی و غیرانسانی را در سقوط خوارزمشاهیان مؤثر می‌داند و همان‌طور‌که اشاره شد، به نقش تقدیر و مشیت الهی تأکید خاص دارد و به‌نوعی به‌دنبال توجیه حملات مغولان است. البته، او شاید بیش‌تر درصدد توجیه ضعف‌های خوارزمشاهیان باشد تا حمایت از حملات مغولان به ایران. هم‌چنین، به‌نظر می‌رسد حملات سهمگین مغولان و تعداد زیاد کشته‌ها و ویرانی شهرها در این تأکید بی‌تأثیر نیست. جوینی احتمالاً درصدد بود تا به ایجاد آمادگی جامعه برای ادامه زندگی و فعالیت با استفاده از ابزار اعتقادات دینی مردم اقدام کند. باتوجه‌به شرایط زمانه، توانایی‌های خوارزمشاهیان، و میزان خسارات و ویرانی‌هایی که این حملات باعث شدند، دیدگاه جوینی چندان دور از واقعیت به‌نظر نمی‌رسد. هم‌چنین، جوینی تلاش دارد نوعی فره ایزدی به چنگیزخان ببخشد. این امر در توصیفات او از شخصیت و اقدامات چنگیزخان کاملاً مشهود هست (همان: ج ۱، ۶۲، ۱۹۹، ۲۱۳).

۳.۳ رشیدالدین فضل‌الله همدانی

رشیدالدین فضل‌الله در حدود ۶۴۸ ق در همدان به‌دنیا آمد. پس از تسخیر قلاع اسماعیلی، به‌خدمت هلاکوخان درآمد و بعداً طبیب مخصوص اباقاخان و ارغون‌خان بود و در زمان غازان‌خان سمت منشی و مصاحب او را یافت و مدتی نیز با خواجه‌سعدالدین آوجی مشترکاً مقام وزارت غازان‌خان را برعهده داشت و در زمان الجایتو به‌مقام وزارت رسید و پس از مرگ الجایتو باتوجه‌به دسایس درباری و دیوانی به‌قتل رسید. اگرچه کتاب جامع‌التواریخ

فضل‌الله در این دوره مهم‌ترین منبع هست، ولی تاریخ‌وصاف گزارش‌های او را تکمیل و گاه‌گاه تصحیح نیز می‌کند. رشیدالدین به سبب رابطه نزدیکی که با غازان‌خان و الجایتو داشت، ناگزیر بود از گزارش برخی از وقایع خودداری و یا آن را جرح و تعدیل کند و وقایع را به مانند ابن‌اثیر و نسوی به تفصیل بیان نمی‌کند، هرچند رشیدالدین به دلیل نزدیک بودن به زمان وقایع بیش‌تر ملاحظه هیئت حاکمه مغول را می‌کند (اشپولر ۱۳۹۷: ۷). خواجه رشیدالدین نقش تقدیر و مشیت الهی و عوامل انسانی داخلی و خارجی را در سقوط خوارزمشاهیان مؤثر می‌داند.

۱.۳.۳ نقش تقدیر و مشیت الهی

رشیدالدین حمله مغول را تقدیر الهی و برای تنبیه مردم ایران می‌داند و «عنایت ذوالجلالی و سابقه لطف لایزالی چنان اقتضا کرده تأدیب اسلامیان بر دست طایفه‌ای باشد که موحد و خداشناس باشند نه مشرک و دشمن دین» (همدانی ۱۳۷۳: ۲۷). خواجه قدرت چنگیز را از سوی خداوند متعال می‌داند و می‌گوید:

مقتضی حکمت ایزد تعالی و تقدس آن است که اظهار آثار قدرت خود را به هروقت در عالم کون و فساد امری غریب و بدیع حادث گرداند و محل ظهور آن حال وجود شخص شریف بی‌همال باشد به نظر عنایت ربانی ملحوظ و از نعمت مرحمت یزدانی محفوظ تا آن معنی اعتبار اولوالبصار گردد و عالمیان قدرت او را مشاهده کنند (همان: ۲۲۱).

فضل‌الله همدانی پرهیز از تقدیر و مشیت الهی را ناممکن و تأکید زیادی بر این عوامل دارد، ولی در مقابل موفقیت‌های مغولان و ایلخانان و اقدامات غازان‌خان را نتیجه اراده فردی و تدبیر افراد می‌داند (همان: ۲۴۷). این دیدگاه درباری بودن و رسمی بودن تاریخ‌نگاری مورخ را بازگو می‌کند که نگرشی انتقادی به تاریخ و وقایع ندارد.

رشیدالدین به طالع‌بینی و وجود روزهای نحس و تأثیر ستارگان اعتقاد داشت و آن را یکی از عوامل شکست خوارزمشاهیان در مقابل مغولان می‌داند (همان: ۴۹۲). وی به نقش و عنایت خداوند متعال در موفقیت افراد اعتقاد دارد:

چون حق تعالی بنده‌ای را به عنایت خویش مخصوص گرداند، بر صفحات احوال او آثار آن به اظهار رساند و او را فرزندان شایسته و بایسته مقبل بخشد و چون آن عنایت به غایت نهایت باشد فرزندان او مستعد سروری و مستحق مهتری باشد و میان ابنای ایام مقدم و پیشوای اقوام گردند (همان: ۲۴۳-۲۴۴).

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۶۷

۲.۳.۳ عوامل انسانی داخلی و خارجی

۱.۲.۳.۳ مقصر بودن مردم

رشیدالدین هم چون جوینی ارتکاب به گناه مردم و حاکمان ایران را عامل حملات مغولان به ایران می‌داند (همان: ۶۴۰). البته، این نوع تحلیل و هجوم مغول را عذاب خداوند دانستن جهت توجیه وقایع روی داده است و این که مردم و بزرگان را مقصر این حمله می‌داند، ممکن است به منظور جلوگیری از شورش‌های احتمالی در نقاط مختلف سرزمین‌های متصرفی باشد. خواجه در ادامه به ظلم و ستم حکومت‌ها بر مردم اشاره می‌کند و این که سقوط خوارزمیان هم در نتیجه خواست مردم از خداوند بوده است «در آن، چه شبهت که بسیار دولت خانه‌ها از تأثیرات مظلومان خراب شده» (همان: ۸۸۴).

۲.۲.۳.۳ عدم اتحاد و وحدت مردم

رشیدالدین در ادامه عوامل داخلی یکی از علل سقوط خوارزمشاهیان را عدم اتحاد و اتفاق مردم می‌داند:

خلاصه این ترکیب و مقصود از این تشبیه آن که پیش از این، در انحاء ممالک، آرای مختلف ظاهر شده بود و در اطراف جهان اصناف سرکشان پیدا گشته، به واسطه تنازع و تخالف، روابط ضوابط جهان‌داری انحلال یافت و اساس مقیاس امور سیاسی اختلاف پذیرفت (همان: ۲۸۸).

به طوری که رشیدالدین در خصوص سقوط شهر سمرقند می‌گوید: «اهل شهر از جنگ آن روز خایف شده بودند و اهورا و آرا مختلف گشته» (همان: ۵۰۲). و در خصوص شهر جند می‌نویسد: «چون در جند سروری و حاکمی مطلق نبود، هرکس بر وفق خوش آمد خود سخنی می‌گفت و مصلحتی می‌اندیشید» (همان: ۴۹۱). این امر نشان از عدم وجود یک حکومت متمرکز و متحد در قلمروی خوارزمشاهیان دارد.

۳.۲.۳.۳ نقش کارگزاران و حاکمان

خواجه رشیدالدین به نقش صلاحیت و کاردانی حاکمان نیز اشاره دارد: «بزرگان حکما گفته‌اند که زوال و خلل ملک وقتی باشد که کسان لایق اشتغال را از کار دور کنند و نالایق را کار فرمایند» (همان: ۴۹۶). او قدرت نظامی و سلطه را نیز از عوامل برآمدن حکومت‌ها می‌داند:

اکثر پادشاهان ممالک جهان را به زخم شمشیر خون‌پالای و گرز قلعه‌گشای مسخر گردانیده‌اند، علی‌التخصیص در ایام مغول که همگنان را به عنعنۀ مفهوم و مصور و به مشاهده معلوم و مقرر است در هر انقلابی چه‌مایه اضطراب و بولغاق می‌افتاد و از التهاب آتش فتنه تیغ آبگون چند خون بر خاک می‌ریخت و چند سر به‌باد می‌داد و بازار تاراج رواج یافته، اجناس و انواع هر متاع کساد می‌پذیرفت و خان و مال بسیاری از معتبران و اعیان زمان به‌واسطه قتل و نهب متقلع و مستاصل می‌گشت تا بعد از آن جلوس پادشاهی میسر می‌شد (همان: ۵، ۶).

در این مورد، نظر رشیدالدین منطبق بر واقعیت‌های زمان است و دیگر سعی در توجیه مسئله ندارد.

در همین جهت، سیاست‌های مذهبی سلطان محمد خوارزمشاه در آستانه قدرت‌گیری و حملات مغولان نوعی پراکندگی منابع قدرت داخلی را در پی داشت. هم‌چنین، یکی از عناصر اصلی قدرت در ایران طبقه علما و روحانیان بود که سخت‌گیری‌ها و محدودیت‌های زیادی برای این طبقه از سوی خوارزمشاهیان اعمال می‌شد. این درحالی است که مغولان به نفوذ و اهمیت این طبقه در جامعه پی برده و چنگیزخان بعد از حملات گسترده و جهت هم‌راه‌کردن روحانیان با دستگاه خود آنان را از بسیاری از مالیات‌ها معاف کرد (همان: ۲۱۸).

۴.۲.۳ شیوه‌های متنوع نبرد مغولان و مقابله با مغولان

خواجه رشیدالدین شیوه نبرد نظامی مغولان را نیز در سقوط خوارزمشاهیان مهم می‌داند. آنان در محاصره اترار، به سرکردگی اکتای و جغتای، به دلیل مقاومت غایر خان حدود پنج ماه این شهر را به محاصره درآوردند و در جنگی که میان دو طرف انجام شد، نیروهای غایر خان قتل‌عام شدند (همان: ۳۵۱). هم‌چنین، مغولان در حمله به شهر بلخ از پرتاب مواد آتش‌زا استفاده کردند و صدمات زیادی به شهر وارد کردند (همان: ۳۶۷). از دیگر تاکتیک‌های مغولان تظاهر به عقب‌نشینی در حملات بود که به غافل‌گیری و شکست خوارزمیان منجر می‌گشت (همان: ۳۷۲). خواجه در همین زمینه تضعیف روحیه سپاه خوارزمشاهی توسط سلطان محمد را از عوامل شکست در مقابل مغولان می‌داند (همان: ۴۷۷-۴۷۸).

هم‌چنین، رشیدالدین در این باره می‌نویسد:

شمس‌الدین به حضور هلاکو فراخوانده شد و به او دستور داد تا با ناصرالدین محتشم اسماعیلی قهستان مذاکره نموده و او را به ایلی مغول متقاعد کند. محتشم سال‌خورده و

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۶۹

ناتوان بود و به سرعت با پیش نهاد شمس الدین مبنی بر رفتن به اردوی هلاکو موافقت نمود. پیرمرد هدایای متنوعی تقدیم کرد و در مقابل هلاکو به سجده افتاد و زمین را بوسه زد. هولاکو نیز با پذیرش هدایای او التفات خود را نشان داد و با اعطای یرلیغ و پایزه او را به حکومت تون منصوب کرد (همان: ۴۸۲).

هم چنین، در موردی دیگر می نویسد: «از روم سلاطین عزالدین و رکن الدین، از فارس، سعد، پسر اتابک مظفرالدین و از عراق، خراسان، آذربایجان، اران، شیروان و گرجستان، ملوک، صدور و اعیان تمامت با پیش کش ها لایق به بندگی حضرت پیوستند» (همان: ۴۷۹). بر این اساس، کسانی که اظهار ایل می کردند اجازه سکونت و زندگی می یافتند. اما به طور کلی نوعی ارباب در بین مردم وجود داشت و مقاومت در برابر حکومت ایلخانی جرم تلقی می شد و مجازات در پی داشت (Aigle 2008: 65).

خواجه فضل الله، که از ارکان اصلی نظام اداری و دیوانی ایلخانان بود، نگرش مشیت گرایی را به هم راه دیدگاه انسان گرایانه به وقایع دارد و تاریخ نگری یک سویه و جانب گرایانه ای از وی مشاهده نمی شود و با وجود این که تأکید بر مقوله تقدیر و مشیت الهی در سقوط خوارزمشاهیان دارد، به بررسی علل وقایع نیز می پردازد. شاید چنین به نظر می رسد که وجود منابع تاریخ نگاری متقارن و هم زمان عرصه را برای ارائه دیدگاهی یک جانبه گرایانه تر برای خواجه فضل الله تنگ کرده است. در تحلیلی دیگر، دلیل این که خواجه رشیدالدین به دلایل انسانی زیادی اشاره می کند می تواند به جهت تأکید و تمجید از توانایی های سیاسی - نظامی مغولان در تسخیر قلمروی خوارزمشاهیان باشد.

۴.۳ حمدالله مستوفی

حمدالله بن ابوبکر مستوفی قزوینی (۶۸۰-۷۵۰ ق) شاعر، مورخ، و جغرافی دان ایران در قرن هشتم هجری قمری است. خاندان مستوفی از قرن پنجم هجری مقام ریاست خزانهداری ولایت قزوین را به شکل موروثی شاغل بودند. حمدالله از حمایت خواجه رشیدالدین فضل الله برخوردار بود و در دیوان مالیات نقش و جایگاه مهمی داشت. وی دارای سه تألیف در تاریخ و جغرافیا است. ۱. تاریخ گزیده، که خلاصه ای از تاریخ عمومی عالم است، از آغاز آفرینش تا دوران وزارت خواجه غیاث الدین محمد رشیدی است که کتاب را در سال ۷۳۰ ق به نام این وزیر تألیف کرده است. تاریخ گزیده در واقع منتخبی از کتاب جامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل الله است که مشتمل بر یک مقدمه و شش باب است؛ ۲. اثر دوم ظفرنامه است که

منظومه‌ای است مشتمل بر هفتادوپنج هزار بیت که حاوی تاریخ ایران از ظهور اسلام تا زمان مؤلف است؛ ۳. سومین اثر حمدالله مستوفی *نزهت القلوب* است که آن را در سال ۷۴۰ ق تألیف کرده است. مقدمه کتاب حاوی مطالبی درباره انسان و حیوانات و نباتات و جمادات است. بخش سوم آن حاوی جغرافیای مفصل ایران و قلمروی ایلخانان مغول است.

دوران حیات مستوفی با سلطنت غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ ق)، الجایتو (۷۰۳-۷۱۶ ق)، و ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ق) مقارن بود و هم‌چنین ناآرامی‌های پس از مرگ او نیز تمام سال‌های زندگی وی را در بر گرفته است. این دوران از دو جهت دارای اهمیت است: یکی مسلمان شدن قطعی ایلخانان و دیگری استقلال کامل این دولت از حکومت مرکزی مغول در چین. درک این دوران و فضای سیاسی حاکم در تاریخ‌نگری مستوفی تأثیر و در آثار وی جلوه‌گر است.

حمدالله مستوفی نگاهی ترکیبی از واقع‌گرایی و تقدیرگرایی به ظهور و سقوط حکومت‌ها دارد و توأمان به عوامل انسانی و نقش تقدیر و مشیت در سقوط خوارزمشاهیان اشاره دارد:

۱.۴.۳ عوامل انسانی

۱.۱.۴.۳ مناسبات نامتوازن خوارزمشاهیان با علما و روحانیون

سلطان محمد خوارزمشاه با سیاست‌های مذهبی خود، که مبتنی بر کوتاه‌کردن دست طبقه روحانیان در شهرها و ایالات مختلف از سیاست و حکومت و اختلافات شدید با خلیفه عباسی بود، جای‌گزینی برای خالی‌شدن نیروی معنوی جامعه نداشت و در کوتاه‌مدت و در مقابله با مغولان باعث خلاء شدیدی در این زمینه شد. مستوفی به برخورد سلطان محمد با شیخ مجدالدین بغدادی، از بزرگ‌ترین شیوخ زمان، و اقدام به قتل وی اشاره می‌کند که مریدان بی‌شماری در سراسر کشور داشت. سلطان محمد با این اقدام در زمان حمله مغول از این ظرفیت بی‌بهره بود و درواقع، می‌توانست از نفوذ اجتماعی و معنوی شیخ جهت مقابله با مغولان بهره‌برد (حمدالله مستوفی ۱۳۸۷: ۴۹۳).

۲.۱.۴.۳ بی‌کفایتی کارگزاران

مستوفی عدم درایت کارگزاران و دیوانیان خوارزمشاهیان و پناهنده‌شدن و خیانت آنان به سپاه چنگیزخان را نیز از علل سقوط خوارزمشاهیان می‌داند:

از اهل دیوان خوارزمشاهی، بدرالدین عمید از خوارزمشاه متوهم شد. بگریخت و به چنگیزخان پیوست و به‌تزویر مکتوبات از زبان امرای خوارزمشاه به چنگیزخان نوشت و

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۷۱

مصادقت و اخلاص نمود و در دفع سلطان مدد طلبید و جواب چنگیزخان بر ظهر هریک به قول آن مودت و مدد اشکر بنوشت و بر دست جاسوسی بفرستاد (همان: ۴۹۴).

هم‌چنین، در زمان حمله مغولان، هیچ اتحادی بین مناطق مختلف قلمروی خوارزمشاهی وجود نداشت که به‌صورت قدرت‌مند با مغولان مقابله کنند و تعداد قابل‌توجهی از نیروها در یک جبهه واحد قرار نداشتند (Morgan 2007: 61).

۳.۱.۴.۳ سیاست‌های منطقه‌ای سلطان محمد

مستوفی نیز از عوامل انسانی به سیاست‌های سلطان محمد درخصوص همسایگان اشاره می‌کند و از بین بردن حکومت قراختایی را از عوامل مهم سقوط خوارزمشاهیان می‌داند و با تعبیر «رشته دولت تاب بازپس داد» از این ماجرا نام می‌برد (مستوفی ۱۳۸۷: ۴۹۲). نتایج نکبت‌بار شکستن این سد به‌زودی یکی پس از دیگری نمودار شد و سلطان محمد شروع به بدرفتاری ظلم و تعدی نسبت به حکام شهرها و ایلات کرد و در نتیجه یک‌پارچگی قراختایی تبدیل به ایلات پراکنده پوشالی شد که تنها با زور از حکومت مرکزی اطاعت می‌کردند و حکومت شهر مرزی اترار به یکی از خویشاوندان خوارزمشاه واگذار گردید که بعدها جرعه انفجار را روشن کرد (بیانی ۱۴۰۰: ۷۳).

۴.۱.۴.۳ قدرت و توان نظامی مغولان

مستوفی به قدرت نظامی مغولان و ناتوانی ایرانیان در مقابله با آنان اشاره می‌کند و در توصیف شدت حملات مغول می‌نویسد: «و اگر تا هزار سال دیگر، هیچ آفتی و بلایی نرسد و عدل و داد باشد، جهان با آن قرار نرود که در آن وقت بود» (مستوفی ۱۳۸۷: ۵۸۲). مستوفی بر عوامل انسانی سقوط خوارزمشاهیان تأکید دارد و ریشه بسیاری از مشکلات را در داخل حکومت و سیاست‌های ناکارآمد خارجی و داخلی می‌داند: «سلطان از غایت بدبختی تندی نمود و ایلچی چنگیزخان را بکشت و عازم جنگ با او شد» (همان: ۴۹۳).

۲.۴.۳ تقدیر و مشیت الهی

مستوفی به دیدگاه باستانی فره ایزدی پادشاهان معتقد بود و در *ظفرنامه*، چنگیز شخصی دارای فره ایزدی به‌تصویر کشیده شده و پیام هلاکو به خلیفه بغداد نیز با این تعبیر، که خداوند این پادشاهی را بر چنگیز و فرزندانش ارزانی داشته و مخالفت با هلاکو به‌معنای مخالفت با امر

خداوند است، آغاز می‌شود (مستوفی ۱۳۷۷: ج ۲، ۱۱۹۸). در این مورد، مستوفی تاحدودی هم‌نظر با وصاف شیرازی است.

مستوفی عوامل انسانی و تأثیر قدرت و عنایت خداوند را در زمان حکومت ابوسعید به‌صورت هم‌زمان به‌کار می‌برد: «پادشاه از کمال کیاست و توفیق ایزدی و مساعی خواجه تاج‌الدین علیشاه دانست که در اطاعت ظالم ثمره ندامت باشد» (مستوفی ۱۳۸۷: ۶۱۵). و یا در تاریخ‌گزیده می‌نویسد: «اتفاقاً سری چند از قطاع الطریق کردستان آورده بودند و تدبیر و تقدیر باهم موافق آمد» (همان: ۶۱۸). حمدالله مستوفی اشاره‌ای گذرا به دیدگاه مشیت الهی و تقدیرگرایی دارد: «و چون خدای تعالی تمشیت دولت مغول می‌داد، تقدیر موافق آن تدبیر شد» (همان).

بنابراین، مستوفی دیدگاه واقع‌گرایی و مشیت‌گرایی را باهم به‌کار می‌برد، ولی درکل نگرشی انتقادی به حکومت مغولان دارد و در تاریخ‌نگاری وی ناراحتی از سقوط خلافت عباسی و رضایت از شکست ایلخانان درمقابل مصریان وجود دارد. هم‌چنین، نوعی طرف‌داری و حمایت از جهان اسلام در دیدگاه‌ها و نگرش‌های وی قابل مشاهده است. او حملات ویرانگر مغولان را توجیه نمی‌کند. درواقع، در ارائه علل سقوط خوارزمشاهیان بر عوامل انسانی تأکید و نقش مشیت الهی را به‌صورت کلی مطرح می‌کند.

۵.۳ وصاف الحضرة

شهاب‌الدین یا شرف‌الدین عبدالله بن عزیزالدین شیرازی ملقب به وصاف الحضرة در سال ۶۶۳ ق در شیراز به دنیا آمد. وصاف به‌وسیله خواجه رشیدالدین به دربار غازان‌خان و الجایتو راه یافت. وی از سال ۶۹۹ ق به تألیف اثر معروف خود یعنی تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار، که به تاریخ وصاف شهرت یافت، پرداخت. وصاف در نوشتن این کتاب از آثار جوینی و خواجه رشیدالدین و اسناد و مدارک رسمی دیگر ازجمله اسناد و مدارک دیوانی و از گفته‌های گواهانی که شاهد عینی روی دادهای تاریخی بوده‌اند استفاده کرده است. تاریخ وصاف با این‌که ذیل تاریخ جهانگشای جوینی است تاریخ‌نگری جوینی را زیاد دنبال نمی‌کند و با نگاهی انتقادی و محور قرارندادن تقدیر و مشیت الهی، وقایع تاریخی را بررسی می‌کند. هم‌چنین، تاریخ وصاف در قیاس با تاریخ رشیدالدین کتاب مهمی است و دارای گزارش‌های زیادی نسبت به اثر رشیدالدین است و مورخان زمان‌های بعد به‌خصوص میرخواند اغلب مطالبی را که در تاریخ وصاف آورده شده تکرار می‌کنند (اشپولر ۱۳۹۶: ۹-۱۰).

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۷۳

ارزش تاریخ‌نگاری انتقادی و صاف در زمانه‌ای که تاریخ‌نگاری درباری رونق دارد دوچندان می‌شود. او از نظر حکومتی به ایلخانان وابستگی زیادی نداشت و در موضوع سقوط خوارزمشاهیان، بیش‌تر به عوامل انسانی تأکید دارد و البته با توجه به اعتقادات مورخ، اشاراتی نیز به نقش قضا و قدر الهی دارد.

۱.۵.۳ عوامل انسانی

۱.۱.۵.۳ قدرت نظامی مغولان

وصاف شیرازی یکی از عوامل سقوط خوارزمیان توسط مغولان را قدرت نظامی و جنگ‌آوری مغولان عنوان می‌کند:

و حقیقت اگر پردلان روزگار سواف، که بعد از چند هزار سال در اسما و اخبار نطفها و نثرا ذکر شجاعت و مردانگی ایشان نقوش صحایف و کتب است، باز به جهان رجعت کنند در میدان عرض فروسیت و آداب و مراسم محاربت از آحاد لشکر مغول تعلیم گیرند و جز غاشیه‌داری در خدمت رکاب ایشان هیچ شغلی اختیار نکنند (وصاف الحضرة ۱۳۳۸: ج ۲، ۲۰۳).

هم‌چنین، مزیت دیگر مغول‌ها این بود که خوارزمیان در مقایسه با اکثر مناطق چین و بسیاری از مناطق دیگر از نظر استحکامات با کمبود مواجه بودند. در بیش‌تر امپراتوری هیچ سیستمی از دژها و استحکامات در خارج از دیوارهای شهرهای بزرگ وجود نداشت و حتی مهم‌ترین شهرها مانند سمرقند دیوارهایشان از خشت ساخته شده بود که به راحتی توسط مغولان محاصره می‌شد (Morgan 2007: 67).

۲.۱.۵.۳ شورش‌های داخلی

وصاف درخصوص عوامل انحطاط ایلخانان نیز به طغیان‌های داخلی کشور اشاره می‌کند. برای نمونه، به سرکوبی طغیان قاضی شرف‌الدین در فارس، که به سال ۶۶۳ ق خود را مهدی موعود خواند، می‌توان اشاره کرد (وصاف الحضرة ۱۳۳۸: ۱۹۱). هم‌چنین، شورش سلجوقشاه علیه مغولان و مصالحه نکردن او با آنان مسئله‌ای است که وصاف شیرازی نسبت به قدرت نظامی مغولان تأکید می‌کند و اعتقاد خویش را در ناکامی حتی قوی‌ترین فعالیت‌های نظامی علیه مغولان تکرار می‌کند. او توان نظامی سلجوقشاه را در حدی می‌داند که با رستم دستان، نمونه عالی جنگ‌آوری، قابل قیاس بود. اما این نیرو نیز توان مقاومت و جنگ با مغولان را ندارد

(شرفی ۱۳۹۲: ۸۳). قیام دیگر شورش اتابک افراسیاب، اتابک لر، بود که با نپرداختن مالیات و هدایا به ایلخان، عصیان خود را به حکومت مرکزی آشکار کرد (همان: ۱۹۴).

باتوجه به قدرت مغولان، پذیرش ایلی کردن را درمقابل آنان تدبیری عاقلانه از سوی حاکمان محلی می‌داند و درواقع وصاف با پذیرش واقعیت قدرت مغولان مقاومت و جنگ درمقابل آنان را امری بیهوده می‌شمارد. او با سنجیدن شرایط و امکانات نظامی^۵ مسامحه حکومت‌های محلی با مغولان را بهترین گزینه می‌داند. از نگاهی دیگر، دیدگاه وصاف را می‌توان به تقدیر تفسیر کرد که گریزی از شکست درمقابل مغولان نبود و مقاومت و دفاع را امری بیهوده می‌داند. این امر را می‌توان به نگاه منفعل وصاف به موضوع نسبت داد. البته، درادامه مطلب قبلی هم می‌تواند باشد که حکومت خوارزمشاهیان زیرساخت‌های دفاعی لازم را جهت مقابله با مغولان نداشته است و اقدامات و تدابیر لازم را در این خصوص نداشته‌اند. از این منظر، رویکردی واقع‌گرایانه از طرف وصاف می‌تواند قلمداد گردد. درواقع، از نظر وصاف، پذیرفتن ایلی به‌عنوان یک سیاست جنگی و پیش‌گیری از بروز فجایع بیش‌تر به‌کار گرفته شده و توصیف‌گر وضعیت و واقعیت موجود است. به‌عبارتی دیگر، توصیف و تحلیل وصاف از حملات مغولان و سقوط خوارزمشاهیان بر آن چیزی که هست استوار است، نه چیزی که می‌بایستی می‌بود. البته به‌نظر می‌رسد نباید پذیرش ایلی کردن در مناطق خراسان و ماوراءالنهر را با قسمت‌های جنوبی مثل فارس مقایسه کرد و شرایط زمانی، تدابیر نظامی، و پیشرفت‌ها و موفقیت‌هایی که مغولان از لحاظ نظامی در سرزمین‌های خوارزمشاهیان انجام داده بودند کاملاً متفاوت است و همان‌طور که نسوی گزارش کرده، با اتخاذ تدابیر سیاسی متمرکز و تاکتیک‌های نظامی منسجم، شاهد رقم خوردن تحولات به‌صورتی دیگر شد.

۳.۱.۵.۳ سیاست خارجی

هم‌چنین، وصاف داستان ارتباط ساکنان حله با هلاکو قبل از سقوط بغداد را تحت نام سه تن از علمای بزرگ شیعه و ازجمله ابن‌طاووس تکرار می‌کند. در پیام‌هایشان سوگند وفاداری و متابعت خورده و ادعا کرده بودند که در احادیث ایشان پیروزی هلاکو پیش‌بینی شده و علی بن ابی‌طالب (ع) از انهدام بغداد خبر داده بود (وصاف الحضره ۱۳۳۸: ۱۹). در این‌جا، باوجود انتقادهای شدید وصاف از مغولان و حملات ویران‌گرشان، جانب علمای اهل بغداد را می‌گیرد که با رضایت و اجازه آنان، هلاکو وارد بغداد می‌شود و درنهایت به سقوط خلافت عباسی نیز منجر می‌گردد. هم‌چنین می‌توان به این مورد نیز اشاره کرد که خوارزمشاهیان از درون حکومت

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۷۵

سلجوقیان به حکومت رسیدند و بیش‌تر توجه آن‌ها در جهت جلوگیری از تکرار این موضوع از طرف حکومت‌های محلی بود و بیش‌تر به این امر مشغول بودند و از نظر سیاست و حملات خارجی و توسعه روابط و مناسبات بین‌المللی دارای استراتژی جامع و برنامه منسجم و مشخصی نبودند که از همین نقطه متحمل خسارات سنگینی شدند که وجود یک قدرت نظامی قدرت‌مند در داخل نیز نتوانست مانع از سقوط خوارزمشاهیان گردد.

۲.۵.۳ تقدیر و مشیت الهی

وصاف با طرح مقایسه‌ای بین دو گونه حکومت الهی و انسانی ازلی بودن حکومت الهی و فناپذیری حکومت انسانی را از ویژگی‌های مهم این دو نوع حکومت می‌داند. وصاف بر این باور است که در دنیا علاوه بر حاکمیت اراده الهی اختیار انسان نیز وجود دارد و این اندیشه وصاف را به واقع‌گرایی در تاریخ‌نگری سوق داده است. درواقع، وصاف اختیار انسان و تقدیر و قضا و قدر الهی را توأم با یک‌دیگر به کار می‌برد. او البته وجود اختیار انسان را به اراده الهی نسبت می‌دهد.

تقدیرگرایی وصاف متکی بر بینش دینی وی میراث تفکر مشیت‌گرایانه قرون پیشین است که با تغییرات چشم‌گیری در محتوای تاریخ‌نگاری او تداوم یافته است. وی به عنوان اندیشمند و مورخی دین‌گرا و با اعتقادات عمیق دینی نتوانسته یک‌باره خود را از زیر سلطه طرز تفکر مشیت‌گرایانه زمان برهاند، ولی نگاه وصاف به این موضوع به صورت مطلق نیست. از نمونه مواردی که دیدگاه مشیت‌گرایی وصاف را نشان می‌دهد می‌توان به ظهور و سقوط حکومت‌ها، توصیف مرگ اتابک مظفرالدین سلغور، سقوط حکومت عباسیان، جنگ ایلخانان با مصریان، و دسیسه‌های بین وزرا در دربار اشاره کرد و در نهایت اوج اندیشه مشیت‌گرایی وصاف در پایان خطبه جلوس الجایتو بر تخت سلطنت متجلی می‌شد (شرفی ۱۳۹۲: ۱۵۳-۱۵۹).

در مقایسه با آثار دیگر تاریخ‌نگاری دوره ایلخانان، تاریخ وصاف، که به دور از مرکز حکومت ایلخانان به نگارش درآمده است، با تأکید بر نقش عوامل انسانی و تعمق در روابط علی و معلولی، تحولات تاریخی را نقد و بررسی می‌کند. نظریه فقدان جبر تاریخی و مختاربودن انسان بر این قاعده استوار است که هیچ‌گونه جبر یعنی ضرورت و حتمیتی در تاریخ حاکم نیست و به دلیل دخالت اراده انسان، یک سلسله قوانین جبری تخیلفناپذیر بر تاریخ حکومت نمی‌کند. پس پدیده‌های تاریخی عبارت‌اند از: اعمال افعال آدمیان در جریان حوادث و روی دادهای تاریخی متجلی می‌شود. هم‌چنین، وصاف اشاره‌های کمی به نقش تقدیر و مشیت

الهی در تحولات تاریخی می‌کند که این امر را بیش‌تر می‌توان به باورهای دینی وی نسبت داد. درواقع، مورخان عصر ایلخانان هرچه از مرکز قدرت دورتر بودند، نسبت به مغولان منتقدتر و حملات مغولان و ایلخانان را بیش‌تر به‌چالش می‌کشیدند.

۴. نتیجه‌گیری

دیدگاه مورخان دوره ایلخانی درخصوص زوال و سقوط حکومت خوارزمشاهیان در سه سطح کلی عوامل داخلی، خارجی، و نقش تقدیر و مشیت الهی موردنقد و بررسی قرار گرفت. اشاره مورخان منتقد، واقع‌گرا، و عقل‌گرای عصر ایلخانی به مسئله تقدیر و مشیت الهی، هم‌چون و صاف و مستوفی، می‌تواند از اعتقادات دینی مورخ و شرایط اجتماعی زمانه نشئت گیرد و به‌نظر می‌رسد حملات سهمگین مغولان و تعداد زیاد کشته‌ها و ویرانی شهرها در این تأکید بی‌تأثیر نیست تا به ایجاد آمادگی جامعه برای ادامه زندگی و فعالیت و پذیرش حکومت جدید با استفاده از اعتقادات دینی مردم اقدام کنند و این‌که با استناد به این دلیل، درصدد توجیه ضعف‌های خوارزمشاهیان هستند تا توجیه حمله مغولان. درمقابل، مورخان مثل خواجه فضل‌الله، که تأکید بر تقدیر و مشیت الهی دارند، به‌دلیل برجسته‌کردن نقش و قدرت سیاسی نظامی مغولان، دلایل و عوامل انسانی زیادی برای سقوط خوارزمشاهیان عنوان می‌کنند. هم‌چنین، بیش‌تر مورخان این دوره با حکومت چند ایلخان هم‌عصر بودند که به‌دلیل کوتاهی میانگین سلطنت نه ایلخان در هشتاد سال حکومت آن‌ها، در تاریخ‌نویسی و تاریخ‌نگاری این مورخان بی‌تأثیر نیست.

از عوامل داخلی مورخان به عدم اتخاذ تدابیر نظامی و دفاعی عدم اتحاد و وحدت ایرانیان، نقش کارگزاران و حاکمان، سیاست‌های مذهبی، اختلافات درباریان و جنگ قدرت، و عدم توجه خوارزمشاهیان به طبقات مختلف اجتماعی و از عوامل خارجی به سیاست منطقه‌ای و توسعه‌طلبی مغولان و خوارزمشاهیان، تصمیم‌گیری چنگیزخان جهت حمله به ایران، توان و قدرت نظامی مغولان، سیاست‌های دفاعی و نظامی، و روابط خارجی خوارزمشاهیان با خلیفه و مغولان اشاره کرده‌اند. علاوه‌بر عوامل سیاسی، نظامی، و نقش شاهان و دربار، مورخان به نقش مردم و عوامل اجتماعی و اقتصادی نیز پرداخته‌اند. هم‌چنین، زمانه و موقعیت اجتماعی و سیاسی مورخ و دوری و نزدیکی و وابستگی‌های وی به دربار در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نویسی مورخان مؤثر بوده است. برای نمونه، نسوی، که در دربار ایلخانان حضور و مقام و منصبی نداشت و از مورخان پایان عصر خوارزمشاهی بود، اشاره‌ای به نقش تقدیر و مشیت الهی در

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۱۷۷

سقوط حکومت خوارزمشاهیان نمی‌کند و بیش‌تر بر عوامل انسانی تأکید دارد. از نظر دیدگاه انتقادی به حملات مغولان به ایران، نسوی را می‌توان برابر با ابن‌اثیر دانست که در مقایسه با دیدگاه‌های مورخان عصر ایلخانی مورد بررسی قرار گرفت.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۷۶)، *تاریخ مغول*، تهران: نگاه.
- اشپولر، برتولد (۱۳۹۶)، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: علمی و فرهنگی.
- بویل، جان اندرو (۱۳۹۲)، *تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی حکومت ایلخانان)*: پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بهار، محمدتقی (۱۳۵۶)، *سبک‌شناسی*، تهران: امیرکبیر.
- بیانی، شیرین (۱۴۰۰)، *دین و دولت در ایران عهد مغول*، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پطروشفسکی و دیگران (۱۳۹۴)، *نظام اجتماعی و اقتصادی ایلخانان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- جویی، علاءالدین عظاملک (۱۳۸۷)، *تاریخ جهانگشای جویی*، به‌اهتمام احمد خاتمی، ج ۱، ۲، ۳، تهران: علم.
- حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۸۰)، «اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری اسلامی»، *مجله تاریخ اسلام*، ش ۵.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۳۸۰)، *ظفرنامه*، مقدمه، تصحیح، و توضیح مهدی مدائنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۳۸۷)، *تاریخ گزیده*، به‌اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- شرفی، محبوبه (۱۳۹۲ الف)، *زندگی، زمانه، و تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- شرفی، محبوبه (۱۳۹۲ ب)، «بازتاب اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی (با تأکید بر تاریخ جهانگشا و تاریخ و صاف)»، *جستارهای تاریخی*، س ۴، ش ۲.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۳)، *گنجینه سخن: پارسی‌نویسان بزرگ و منتخب آثار آنان*، ج ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- لین، جورج (۱۳۹۰)، *ایران در اوایل عهد ایلخانان (رنسانس ایرانی)*، ترجمه سیدابوالفضل رضوی، تهران: امیرکبیر.
- نسوی، نورالدین محمد زیدری (۱۳۶۵)، *سیره جلال‌الدین یا تاریخ جلالی*، ترجمه محمدعلی ناصح، تهران: سعدی.
- نسوی، نورالدین محمد زیدری (۱۳۷۰)، *نقته المصداور*، به‌کوشش امیرحسین یزدگردی، تهران: فرهنگ.
- وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل‌الله (۱۳۳۸)، *تجزیه الامصار و ترجیه المصار (تاریخ و صاف)*، به‌اهتمام حاجی محمد مهدی اصفهانی، تهران: رشديه.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳)، *جامع التواریخ*، به‌تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرز.

- Aigle, D. (2008), "Iran under Mongol Domination the Effectiveness and Failings of a Dual Administrative System", *Orient et Méditerranée*, EPHE, Paris Sorbonne, Presses de l'Institut français du Proche-Orient, 65-78.
- Melville, C. (2003), *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Historiography iv. Mongol Period', XII/4, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 348–356.
- Morgan, D. (2007), *The Mongols*, 2nd edition, Oxford: Blackwell Publishing.